

GINTARĖ JUDŽENTYTĖ
Vilniaus universitetas

DĖL VIETOS PRIEVEIKSMIŲ *čia* IR *ten* RYTŲ AUKŠTAIČIŲ UTENIŠKIŲ PATARMĖJE

Straipsnyje nagrinėjamas vienas vietosrieveiksmių *čia* ir *ten* vartojimo rytų aukštaičių uteniškių patarmėje (tiksliau, šiaurės rytų aukštaičių vilniškių ir uteniškių paribyje) atvejis. Remiantis Karlo Bühlerio deiksės teorija parodoma, kad deiktinėje situacijoje lydimi gestųrieveiksmai *čia* ir *ten* įgyja reikšmes ‘dešinė’ arba ‘kairė’ (priklauso nuo to, į kurią pusę rodo kalbėtojas).

Raktažodžiai: *anafora, čia, deiktiniai gestai, deiktinė situacija, origo, ten, rytų aukštaičiai uteniškiai, vietos deiksė, vietosrieveiksmai.*

1. Įvadas

§1. Straipsnio tikslas – remiantis Karlo Bühlerio deiksės teorija parodyti, kad deiktinėje situacijoje vietosrieveiksmai *čia* ir *ten* įgyja naujas reikšmes: *čia* + gestas = ‘dešinė’ arba ‘kairė’; *ten* + gestas = ‘dešinė’ arba ‘kairė’ (priklauso nuo to, į kurią pusę rodo kalbėtojas). Jų atstumo koreliacija yra neutralizuojama ir išnyksta – abu vietosrieveiksmai *origo* atžvilgiu rodo toliau esančią vietą (dešinėje arba kairėje kalbėtojo pusėje).

§2. Tyrimą atlikti paskatino įdomus faktas. Ilgus metus nagrinėjant latvių kalbos vietosrieveiksnius paaiškėjo, kad latvių kalbos tarmėse, tiksliau, tarminiuose tekstuose, nevartojami dešinę ir kairę reiškiantys vietosrieveiksmai *pa labi* (lie. *po dešinei*) ir *pa kreisi* (lie. *po kairei*) (Judžentytė 2010, 114–127). Pasidomėjus atitinkamųrieveiksmių vartosena lietuvių kalboje, paaiškėjo ta pati situacija. Skaitant tarminius lietuvių kalbos tekstus dešinę ir kairę reiškiančių vietosrieveiksmių nebuvo rasta. Peržiūrėjus labai didelę paskelbtų tarminių tekstų dalį [1]ⁱ (ATT; DT; KT; MT; RAU; ŠŠT; TŠT) ir rytų aukštaičių vilniškių duomenų bazę (RAV), pastebėta, kad juose nėra vienas iš dešinę ir kairę reiškiančių vietosrieveiksmių (*dešinėj, dešinėjė, dešinėn, iš dešinės, po dešine, po dešinei, kairėj, kairėjė, kairėn, iš kairės, po kaire, po kairei*; žr. DLKG⁴ 424 ir Ulvydas 2000: 19–30) nevartojamas.

Tiesa, tarminius tekstus skaitant kartais atrodo, kad netrukus turėtų būti pavartotas vienas ar kitas kalbamasis vietosrieveiksminis, tačiau jis taip ir nepasakomas, pavyzdžiui: *aš_krātuovie bovāu | sū_bāsė mājurėkė | kor_dabā ir mūsō kontūra || ta_tēn vīnūo pōsie bōu arbatēn^ē | vou_kētūo pōsie bōu krātuō^ē* (ŠT 35); [informantas pasakoja apie savo klausą] *bet_jāu šēta iš_tūos pōšes | vou_iš_tūos pōšes jau_maž'āu kažėkāp_jau* (ŠT 169); *jau_nē | lab'āuse iš_tūos pōšes_jau* (ŠT 170); *sā_k^a par_tō'n ski.lē.l^ē išvė.rk vėrv^{ēf} | ę_sā.k^a pri_kē līn^u čē_tō pri_lēimēns prīvė.rti.nk^v || vēinūo[↑] pōsīe ę_r.ō.ntrūo[↑] pōsīe* (KT 70–71); *pam'ā.l^ē žmūog'ōs^v | kad^a_jau_m'ā.ta ka_tas_ā.rklī's ī patrā.k^ēs | vō_tē'i rātā lēk_i_vē.ina pō.s^ē | i_kē.ta pō.s^ē* (KT 315–316); *nu_kē_ima ī_ton_pō.s^ē | vakā.l^ē | bō.u^ō klīetis^v* (KT 315–316); | *e_piemenū.kai ā.dava. vīenu_pusbī || vīenu_iž_vīena. pusbī | kitā_kitū_pusbī ā.dava.* (MT) ir t. t. Kairę ir dešinę reiškiantiems vietosrieveiksminiams tinkamų kontekstų rasta gana daug. Kyla klausimas, kodėl juose atitinkamirieveiksmai vis dėlto nevartojami. Į šį klausimą straipsnyje ir ieškoma atsakymo.

§3. Tyrimui pasirinktas rytų aukštaičių uteniškių tarmei priklausantis arealas Zarasų rajone [2]. Darbo medžiaga [3] įrašyta šiam arealui priklausančiuose Balinių, Giteniškių ir Jauneikių kaimuose. Straipsnyje analizuojami trys pokalbiai su šių kaimų gyventojais [4]: 1) Aldona Šileikiene, 2) Janina Umbrasiene ir 3) Bronislovu Jackūnu. Atrenkant pašnekovus vadovautasi šiais kriterijais:

1. tarminė priklausomybė (ieškota žmonių, kurie nebūtų atsikėlę iš kitų regionų, t. y. vietinių žmonių);
2. amžiumi (vyresni žmonės yra geriau išlaikę savo tarmę).

§4. Medžiaga kauta tiesioginio įrašymo metodu. Pasirinktas jo *laisvojo pokalbio* variantas. Kitais žodžiais tariant, įrašant pokalbius vyko dialogas, t. y. buvo kalbama akis į akį (angl. *face-to-face-communication*). Be to, buvo pildoma sociolingvistinė anketa, taigi pritaikytas šio metodo *tikslinio interviu* tipas (plg. Niebaum, Macha: 2006, 11–50; Löffler: 2003, 40–52).

Kalbėjimo situacija, kurioje dalyvauja kalbėtojas ir pašnekovas, arba adresantas ir adresatas (angl. *face-to-face*), ir kurioje vartojami deiktiniai gestai straipsnyje vadinami *deiktine situacija*.

§5. *Deiksė* [5] gali būti suprantama dvejopai: pagal anglų ir amerikiečių tradiciją pagrindinis deiksės kriterijus yra kontekstas, t. y. deiksė priklauso nuo konteksto; pagal vokiečių (europinę) tradiciją deiksė priklauso nuo *origo*, todėl manoma, kad deiktiniai pasakymai yra tiesiogiai susiję su *origo* (daugiau žr. Fricke 2007: 17–35). Anglų ir amerikiečių tradicijoje deiksė nėra griežtai atskiriama nuo „nedeiktiškumo“: deiktinis gali būti bet kuris pasakymas, priklausantis nuo kalbėjimo situacijos elementų (daugiau žr. Fricke 2007: 35–53). Trumpiau tariant, vienu atveju deiksė suvokiama kaip rodymas, kitu – kaip nuo konteksto priklausantis pasakymas (kas, kur ir kada tai pasakė). Žymiausi vokiečių tradicijos atstovai yra Karlas Bühleris, Konradas Ehlichas, Klausas Sennholzas, Clemensas Peteris Herbermannas (Fricke 2007: 17–35), o anglų ir amerikiečių – Charlesas Fillmoras, Johnas Lyonsas ir Williamas F. Hanksas (Fricke 2007: 35–53).

Dvejopa deiksės samprata atsispindi ir įvairiuose lingvistiniuose žodynuose. Pavyzdžiui, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics* pateikiamos tokios deiksės apibrėžtys: 1. Situacijos elementų rodymas arba dėmesio atkreipimas į juos gestais ar kalba; 2. Tai kalbinių išraiškų funkcija, susijusi su pasakymo asmeniu, vieta ir laiku, kurie priklauso nuo kalbėjimo situacijos (RDLL 1996: 286–287). Deiksė semantiką susieja su pragmatika, nes deiktiniai pasakymai gali būti apibrėžti tik tam tikrame kalbiniame kontekste. Pavyzdžiui, pasakymas *Aš esu alkanas* negali būti kam nors priskirtas be konteksto – šio sakinio interpretacija visada priklausys nuo to, kas, kada ir kur jį pasakė. Šiame straipsnyje bus laikomasi vokiškosios deiksės sampratos, t. y. ji bus suprantama kaip rodymas, priklausantis nuo *origo*.

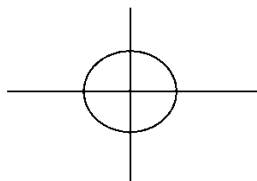
§6. Analizuojant rytų aukštaičių uteniškių patarmės tekstus, pastebėta, kad vietosrieveiksmiai *čia* ir *ten* kalbėtojo labai dažnai palydimi gestais (rankos mostelėjimu) ir nurodo dešinėje arba kairėje esančius žmones, daiktus, vykstančius reiškinius.

Kai kurie tyrėjai skiria *deiktinius gestus* (angl. *deictic gesture*) (Poggi 2008: 48), kuriuos apibrėžia kaip gestus, kuriais rodoma į tam tikrą vietą: jais siekiama atkreipti adresato dėmesį į vietą, kuri bus referuojama, arba į asmenį, objektą ar net įvykį, susijusį su ta vieta (Poggi 2008: 49).

Gestai išnagrinėtuose kontekstuose patikslinarieveiksmiais *čia* ir *ten* apibendrintai nurodomą vietą (dešinę arba kairę).

§7. Deiksės tyrimus pradėjęs Bühleris (Vater 2005: 118) teigia, kad pagrindinis atskaitos taškas, kurio atžvilgiu nurodoma vieta (*origo*), yra koordinačių susikirtimo taškas, 0 [6] (žr. Bühler 1990: 117 ir 1 pav.). Pasak autoriaus, ten, kur susikerta tiesės, turėtų būti įrašyti trys deiktiniai žodžiai: *aš, čia, dabar*. Taigi *origo* [7] apibrėžia pasakymo asmens, laiko ir erdvės struktūrą (žr. ten pat). Deiktiniai žodžiai (pvz., *aš, tu, dabar, čia, ten* ir kt.), pasak autoriaus, gali būti interpretuojami tik iš *origo* pozicijų, t. y. kalbėtojo (angl. *speaker*) atžvilgiu.

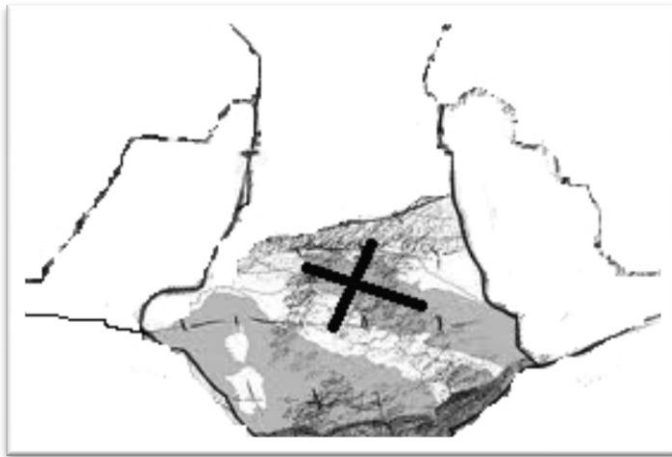
1 paveikslas. *Origo*

Pasak Bühlerio, *čia* yra tiesiogiai susijęs su *origo* ir nurodo kalbėtojo vietą pokalbio metu (Bühler 1990: 119), kuri, žinoma, gali keistis (žr. ten pat). Vietosrieveiksmis *ten* nepriklauso *origo* – jo reikšmė nusakoma *origo* atžvilgiu ir būtinai turi būti palydyma kryptį nurodančiu gestu: ištiesta ranka, plaštaka, rodomuoju pirštu, žvilgsniu ir pan. (lo. *demonstratio ad oculos*, tiesioginė deiksė; žr. ten pat). Prieveiksmiu *ten* nurodoma vieta yra toliau nuo *origo*.

Be tiesioginės deiksės, Bühleris dar skiria *deixis am phantasma* (angl. *imagination-oriented deixis*, įsivaizduojamoji deiksė; žr. Bühler 1990: 150). Tai tokia deiksės rūšis, kai kalbėtojas ir klausytojas objektą lokalizuoja įsivaizduojamoje erdvėje. Knygoje „Theory of Language“ Bühleris skiria tris įsivaizduojamosios deiksės atvejus: 1) kai objektas yra įsivaizduojamas ir lokalizuojamas tarp kalbėtojo ir klausytojo esančioje suvokimo erdvėje. *Origo* sutampa su kalbėtoju (Bühler 1990: 150; žr. 2 paveikslą); 2) kai *origo* perkeliamas į kitą vietą suvokimo arba įsivaizduojamoje erdvėje. Tokiu atveju deiktiniai žodžiai negali būti siejami su kalbėtojo lokacija, juos reikia interpretuoti atsietai nuo kalbėtojo (Bühler 1982: 135). Pavyzdžiui, kalbėtojas pasakoja klausytojai, kaip rasti Klaipėdos dramos teatrą. Jis pasiūlo klausytojui persikelti į tam tikrą jam žinomą Klaipėdos vietą ir pradeda pasakoti kelią taip, lyg abu stovėtų toje vietoje. Žinoma, kalbėtojas ir toliau išlieka *origo*, t. y. pasakoja kelią atskaitos tašku laikydamas save, tačiau abu pokalbio dalyviai yra įsivaizduojamoje erdvėje; 3) trečiuoju atveju kalbėtojas lieka ten, kur yra, lokalizuojamasis objektas nėra menamas, jis egzistuoja realiame pasaulyje ir nėra perkeliamas į kalbėtojo ir klausytojo erdvę (Bühler 1982: 29). Pavyzdžiui, turistai klausia sutiktų žmonių, kur yra Vilniaus katedra, o šie parodo į vieną ar į kitą pusę, priklauso nuo to, kur jie stovi ir kur jų atžvilgiu yra katedra.

2 paveikslas. *Pirmasis įsivaizduojamosios deiksės tipas*

Pasak Bühlerio, kalbėdami apie įsivaizduojamas situacijas žmonės pasitelkia rankas, nes neturi nei pieštuko, nei popieriaus. Tenka pasikliauti kūnu, tiksliau – rankomis (Bühler 1990: 156).

Su deikse Bühleris sieja ir *anaforą* [8], nurodančia tai, kas buvo pasakyta anksčiau. Anaforiškai vartojami vietosrieveiksmiai *čia* ir *ten* gali būti daiktavardžio substitutai (daugiau apie anaforinę vartoseną žr. Bühler 1990: 94). Pavyzdžiui, sakinyje *Jonas važiuoja į universitetą, ten jis susitiks Marytę* vietosrieveiksmis *ten* yra prielinksninės konstrukcijos *į universitetą* substitutas.

§8. Apibendrinant Bühlerio teoriją ir prisiminus *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* pateikiamas prieveiksmių *čia* ir *ten* reikšmes (*čia* reiškia 'šioje vietoje' (DLKŽ^e), o *ten* – 'toliau esančioje vietoje' (DLKŽ^e)), galima daryti išvadą, kad vietosrieveiksmiams *čia* ir *ten* būdinga atstumo koreliacija: *čia* = 'artumas'; *ten* = 'neartumas (tolumas)'.

§9. Apie vietosrieveiksmius *čia* vs. *ten* lietuvių kalbotyroje rašyta palyginti nedaug, – galima sakyti, kad atskirai apie juos išvis nerašyta. Paprastai kalbami žodžiai

apibūdinami kaip „Prieveiksmiai, rodantys vietą, kurioje kas yra, vyksta, darosi, atsitinka arba (prie slinkties veiksmažodžių) vietą, į kurią nukreiptas judėjimas. Jie atsako į klausimus kame?, kur?, į kur?“ (žr. DLKG⁴ 424; Ulvydas 2000: 19) arba „Prieveiksmiai, žymintys veiksmo kryptį. Šierieveiksmiai atsako į klausimus: kur?, kuria kryptimi (kur link)?“ (DLKG⁴ 425; Ulvydas 2000: 21).

Tirdamas bendrinės lietuvių kalbos įvardžių semantiką, apie vietosrieveiksmius *čia* ir *ten* yra užsiminęs A. Rosinas: šiuos žodžius jis priskiria prie žodžių nepavadinimų, vadina juos subjektyvaus rodymo žodžiais, kuriais reiškiamas erdvės (*čia / ten*) deiksė (Rosinas 1996: 7).

§10. Užsienio kalbotyroje atitinkami vietosrieveiksmiai (angl. *here, there*; vok. *hier, dort*) vadinami *deiktiniais* (daugiau žr. Bühler 1990: 131; Fillmore 1997: 61; Fricke 2007: 91; Lyons 1977: 654–655 ir kt.), rečiau – *gryniaisiais deiktiniais* (daugiau žr. Forssman 2003: 36) ir priskiriami *vietos deiksei*. Vietos deiksė, kai kurių tyrėjų vadinama *erdvės deikse* (žr. Cairns 1991; Rosinas 1996 ir t. t.), yra viena iš pagrindinių deiksės rūšių [9].

2. Vietosrieveiksmių *čia* ir *ten* semantika

§11. Vietosrieveiksmiai *čia* ir *ten* lietuvių kalboje vartojami įvairiuose kontekstuose. Elektroniniame *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* pateikiamos tokios jų apibrėžtys:

1 *čia* *prv.*

1. šioje vietoje: *Čia knyga padėta. Iš čia nematyti.* (DLKŽ^e).

1 *teñ. tenai* *prv.*

nurodant *prv.* toliau esančią veiksmo vietą ar kryptį, susiisusia su ta vieta: *prš. čia: Padėk t. Eik pro t. Iš t. visi bėga. Iis nubėgo t., ir atgal. Kur trumpa. t. trūksta (flk.). T. gera, kur mūsų nėra (flk.). Nendrės t. link linksta, kur link vėjas pučia (flk.)* (DLKŽ^e).

Jau trumpai buvo užsiminta (§8), kad vietosrieveiksmiams *čia* ir *ten* būdinga atstumo koreliacija: *čia* = ‘artumas’ (artima vieta); *ten* = ‘neartumas (tolumas)’ (tolimesnė vieta). Šias reikšmes tikslina surieveiksmiais vartojami kitirieveiksmiai, prielinksnių konstrukcijos ar linksniai, pvz.: *Ten kažkur už kalno, už girios, ar gal mums tik pasirodė, kad griaudė* V. Krėv (LKŽ^e). Kalbėtojo pasitelkiami gestairieveiksmių *čia* ir *ten* reikšmes gali dar labiau apibrėžti. Toliau nagrinėjamas šiųrieveiksmių vartojimas su gestais.

§12. Pirmiausi aptartinas pokalbis su Aldona Šileikiene. Jį sudaro dvi dalys: pirmojoje informantė kalba apie neseniai avariją padariusią anūkę, antrojoje – apie jos krašte esančius ežerus.

1. *sakãũ. *ingũ.f kã tu bėgi | avã.riju. padařãũ. || ir_ãš isgundãũ. | mã.ma tĩnã.i | tai_sakãũ. gã.l su_mã.mu á.nã.s važė.va. || a._anã mataĩ. be_mã.ma.s važũta jã.s tik_su_šũnukũ | ir_vã nuã_*sã.laka. kai_važũji išvažũjunt iš_mĩ.ška. staigũs pã.su.kis | a._kė.les šviežėĩ. bú.ua. graiderũtas [ã._kuř. tas_pã.sukis ėjã.] nu_ĩř. á.nã.s aĩ.nã | šituõ | šĩ.tas kė.les č_e_vã [i._kuřã pũse. reikėjã. sũkti já.i] jaĩ. raikėje. de_šn_ẽ.n prislaikĩt | a._jũ nũ.neše. kai_r_ẽ.n ir_beržũ.kan ||*

Šioje deiktinėje situacijoje informantė (kalbėtoja) tikrovę modeliuoja atskaitos tašku (*origo*) laikydama save. Vadinasi, viskas, kas vyksta, vyksta aplink ją ir bet kurią vietą Aldona gali parodyti ranka. Tai patvirtina pacituotoje pokalbio dalyje esantis pavyzdys *šĩ.tas kė.les č_e_vã* (atsakymas į klausimą *ã._kuř. tas_pã.sukis ėjã.?*). Sakydama šią frazę informantė ranka parodė į dešinę pusę ir pavartojo vietosrieveiksmį *čia*.

Gestas nagrinėjame kontekste vaidina labai svarbų vaidmenį. Paprastai kalbėtojas, kuris tapatinasi su *origo*, sakydamas „čia“ apsieina be gestų – juk *čia* reiškia 'šioje vietoje' (tarkime, sakiniuose *Aš esu čia*, *Aš čia* ir pan.). Šiuo atveju dėmesį reikia atkreipti į tai, kad gestas akivaizdžiai pakeičia prievoksmio *čia* reikšmę: jo nurodomą vietą nuo kalbėtojo tarsi perkeldamas toliau į dešinę pusę.

Tokią prievoksmio *čia* reikšmės perkėlimą deiktinėje situacijoje būtų galima paaiškinti pasitelkus G. Yule knygoje „Pragmatics“ įvedama psichologinio atstumo (angl. *psychological distance*) sąvoką (Yule 2002: 13). Jei nurodomas objektas kalbėtojui artimas psichologiškai, tai jis tampa artimu ir fiziškai; ir atvirkščiai: jei kalbėtojas kokiam nors asmeniui ar daiktui jaučia psichologinį atstumą, tai jis tampa tolimas ir fiziškai (ten pat). Tikėtina, kad vieta, kurioje vyko veiksmas, Aldonai Šileikienei psichologiškai buvo artima ir būtent dėl šios priežasties šiai vietai nurodyti ji pavartojo prievoksmį *čia*.

Remiantis Bühlerio deiksės teorija galima spėti, kad kalbamoji situacija priskirtina prie įsivaizduojamosios deiksės, t. y. trečiojo deiksės tipo, kai lokalizuojamasis objektas nėra perkeliamas į erdvę tarp adresanto ir adresato. Aldona Šileikienė mosteli ranka į dešinę (gestas patikslina vietos prievoksmį *čia*) taip nurodydama, kur yra kelias (vadinasi, kelias nėra perkeliamas į erdvę tarp klausytojo ir kalbėtojo, kalbėtojas taip pat nepersikelia į kitą erdvę, kelias iš tikrųjų yra toje pusėje, į kurią rodo kalbėtojas, save tapatinantis su *origo*).

Klausimo *i. kuřã puse. reikėjo. sukti já.i* išprovokuotas atsakymas patvirtina, kad sakydama *čia* ir rodydama ranka informantė omenyje turėjo dešinę pusę. Vietos prievoksmiai *dešinèn* (*dešnèn*) ir *kairèn* (*kairén*) jos pasakomi tik tada, kai pokalbį įrašantis asmuo paprašo patikslinti nuorodą, t. y. paklausia, į kurią pusę anūkei reikėjo sukti (klausime pavartota prielinksninė konstrukcija *į kurią pusę*).

2. ĭ_{ra} č_e g_i par m_{ùs} ažerūr dāũ.k | tai č_è [á.i ažerūr dāũ.k] i(š) š_i.ta. *lúž_e. | *lúdin atai.na ti. nu_o*dúrkšta. | k_óks č_e á.žeras í.š_teka šit_õ *švint_ója | tai tad_ù š_i.tas *lúdin | tad_ù da. vien_{añ}. k_o.keñ. tai kl_ĩrva ažerañ. | tad_ù iš_o*lúž_e. *luđĩkš_tiñ. visaĩ. net_óli vienas nu_ok_ĩ.ta. | *luđĩkš_ti.s nepađĩ.deli.s á.žeras | tad_ù iš_o*luđĩkš_tė. č_e miškaĩ.s *asavañ. ai.na šit_õ *švint_ója || tad_ù par_o*á.savu. *asavélin || jú.ñges vienas su kitaĩ.s ažeraĩ. || tad_ù iš_o*asavéle. vėl gá.ĩ ti.kilu_ó.metra. nēr *ú.partas á.žeras | tad_ù jáu_o*t_i.ltiške. [tai č_è kuř_õi p_ùsėi ké.l_o] š_i.tas *lúdi.s [ahá.] nu_o*sá.laka. pa. d_è.š_nei iú.m raĩ.ke par ž_{vi}.rduobes | va č_è è tiėsei ir nu_om_ĩrs va tai. kai ž_i.nunt kel_ũ.kas ĩr ||

[pušis ĩra in_o*sakāũ.sku. važ_ũojunt] á.i tiėsa || tai palá.k | krĩž_ũs un j_ũ p_riká.ltas [n_ù] č_e važ_ũojant nu_o*sá.laka. kaip_ovà sakāũ. šit_õ par ž_{vi}.rduobes važ_ũojunt tad_ù tuš_i | tuš_i u(ž) ž_{vi}.ruobe.s prasvaž_ũoje | tai ž_ĩdu. ká.pine.s san_óve.s [kuř_õi p_ùsėi j_õs irà] á.na.s pa. d_è.š_nei v_i.siškai pre. ké.le. t_o.s ká.pine.s ||

[ir á.žeras *luž_ũ d_i.deli.s] graž_ũs labaĩ. krá.štas gé.ras [tai jisaĩ. p_o.kaĩ.rei irà ařnè | jé.igu tai.p ž_ĩurime i. ké.le. tai p_o.kaĩ.rei] p_o. d_è.š_nei [á.i ĩř.gi p_o.d_è.š_nei] š_i.tas važ_ũojunt||

Iš pateiktos pokalbio atkarpos gali susidaryti įspūdis, kad gausiai vartojamas vietos prievoksmis *čia* kalbamajame kontekste reiškia 'šioje vietoje', todėl būtina kalbėjimo situaciją patikslinti. Pasakodama Aldona Šileikienė rankomis vis rodydavo, kurioje pusėje yra vienas ar kitas ežeras. Pavyzdžiui, sakydama *tai č_è i(š) š_i.ta. *lúž_e. | *lúdin atai.na ti. nu_o*dúrkšta* ji rodė ranka tai į dešinę, tai į kairę pusę. Pasakiusi *č_e važ_ũojant nu_o*sá.laka*. informantė vėl parodė ranka į dešinę. Kaip ir pirmuoju atveju, rankos mostu Aldona vizualizavo vietos prievoksmio *čia* arba *ten* reikšmės perkėlimą. Šioje situacijoje gestu palydimas prievoksmis *čia* reikė 'dešinėje pusėje', o prievoksmis *ten* – 'kairėje pusėje'.

Reikšmę „šioje vietoje“ prievoksmis *čia* turi tik pirmajame sakinyje *ĩ_{ra} č_e g_i par m_{ùs} ažerūr dāũ.k* (vietoje, kur gyvena adresantė – tai pagal psichologinio artumo principą reiškia vieta). Vadinasi, *origo* (*aš-čia-dabar*) šiuo atveju tapatinamas su kalbėtojos gyvenamam kaimu ir nėra tik taškas, kuriame yra kalbėtoja.

Kituose pavyzdžiuose, kaip ir pirmuoju atveju, *čia* reikšmė pirmiausia yra išplečiama (nurodoma vieta suvokiama kaip visa apylinkė), o vėliau patikslinama (dešinėje arba kairėje pusėje).

Prieveiksmio *ten* reikšmė nagrinėjamame kontekste priešingai – susiaurinama. Apskritai paėmus, *ten* gali reikšti 'bet kuri toliau esanti vieta' (pavyzdžiui, sakinyje *Ten stovi namas*), o palydimas gesto (**lúdin atai.na ti.nu** *dúrkšta*.) jis įgyja reikšmę 'toliau, kairėje pusėje esanti vieta'.

Antrasis pokalbis taip pat priskirtinas trečiajam įsivaizduojamosios deiksės tipui, nes ežerai lokalizuojami menamoje, tačiau kita vertus, iš tikrųjų egzistuojančioje erdvėje. Kitais žodžiais tariant, nors lokalizuojamų objektų nei adresantas, nei adresatas nemato, kalbėdami jie abu žiūri į tą pusę, kurioje lokalizuojamieji objektai yra iš tikrųjų.

Dešinę ir kairę reiškiantys vietosrieveiksmiai nagrinėjamoje situacijoje pavartojami tik tada, kai pokalbį įrašantis asmuo paprašo patikslinti nuorodą (*tai_čè kuři pùsèi kè.l̃x, kuři pùsèi j̃s irà*), tačiau tai tik sustiprina teiginį, kad dešinę ir kairę pusę informantė reiškia gestu palydimais vietosrieveiksmiais *čia* ir *ten*.

§13. Toliau pateikiamas pokalbis su antrąja pašnekove Janina Umbrasienė, įrašytas atsisveikinant. Umbrasienė buvo paklausta, kaip nuvažiuoti iki kito galimo informanto: *a. tai dabař. kai mēs išvažiuosma iš t̃ kelū.ka. katr̃n p̃.se.n m̃.m raĩ.ke s̃.kt in t̃r ba.b̃.ti?*

Ji atsakė: *č e_řrieki. ba.bé.la. víena gi.vé.na | geltónas ná.mas řre.pá.t viěškele. p̃.dé.řnei jeĩ.gu važiuojant tañ. galañ. || i.tadù t̃.l̃ũ. | va_dabař. á.nas nuvažé.va. ti.ná.i pas_t̃r | a.ti.ná.i j̃au já.unu.s ||*

a.nuoké.le. mat̃sis j̃.tr̃bà | tadù va_čè_va pavažúose kuř_mé.di.s sukrá.utas má.te.t [a.há.] tadù nuok_t̃r s̃.kit tuđi viěškelu kitù un_j̃r ir važúokit || pavažúoste | mišké.li. rá.šte ir_tadù už_mišké.le. j̃ pa._kãĩ.r e i kalná.li. rauda.naĩ. atróda. dažítas ||

*a.ti.ná.i p̃.dé.řnei řr ná.mas | bet_á.ni.s *ví.l̃nui gi.vé.na | atvažúoje un_vãsara.s ||*

Pokalbį sudaro dvi dalys: pirmoje informantė visus lokalizuojamus daiktus ir žmones gali parodyti ranka, antroje ji nebeišsiverčia be dešinę ir kairę reiškiančių vietosrieveiksmių (tekste jie išryškinti).

Pirmoje pokalbio dalyje pašnekovė tapatinasi su *origo* (aš-*čia-dabar*), todėl gesto palydimirieveiksmiai *čia* ir *tenai*, kaip ir Aldonos Šileikienės pokalbyje, reiškia 'dešinę' arba 'kairę', priklausomai nuo pusės, į kurią rodoma, pvz.: *č e_řrieki. ba.bé.la. víena gi.vé.na* (rodo ranka į dešinę, vadinasi, *čia* + gestas = 'dešinė'); *va_dabař. á.nas nuvažé.va. ti.ná.i pas_t̃r* (rodo ranka į dešinę, vadinasi, *tenai* + gestas = 'dešinė').

Antroje pokalbio dalyje aiškinant keliąrieveiksmiai *čia* ir *ten*, net ir palydimi gestų, jau nebegali atstoti dešinę ir kairę reiškiančių vietosrieveiksmių, nes kelią reikia nupasakoti iš kalbėtojo, susitapatinusio su *origo*, pozicijos, o nematomoje erdvėje orientyrų atsiranda daugiau. Šiuo atveju galima kalbėti apie antrinį orientyrą (pirminis yra adresantas, *origo*) – *trobq*. Kalbamoji situacija taip pat priklauso trečiajam deiksės tipui, tačiau adresantui, kurio atžvilgiu nusakoma vieta, tenka pasitelkti daugiau orientyrų.

Dėmesys atkreiptinas į paskutinį sakinį, kuriame Umbrasienė pavartoja deiktinį *tenai* ir iškart jį patikslina pavartodamarieveiksmiu *po dešnei*. Be to, tardama šiuos žodžius, informantė ranka mosteli į dešinę. Vadinasi, galima dar viena deiksės raiškos kombinacija: *tenai* + gestas = 'dešinė'.

§14. Trečias pašnekovas Bronislovas Jackūnas, kaip ir Janina Umbrasienė, aiškina kelią. Jis pasakoja, kaip nuvažiuoti iki Stelmužės ažuolo. Ekspedicijoje [10] pastebėta, kad kelio nurodymas yra pagrindinė situacija, kurioje vietosrieveiksmiai *čia* ir *ten* įgyja reikšmes 'dešinė' ir 'kairė'. Šis pokalbis nuo kitų dviejų skiriasi tuo, kad pavyko įrašyti ir vaizdo medžiagos, todėl po sakinio, kuriame vartojami kalbamieji vietosrieveiksmiai, pateikiama iliustracija (žr. 3–10 paveikslus).

Paklaustas, kaip nuvažiuot iki Stelmužės ažuolo, Jackūnas pradėda aiškinti:

*va_aksvā.lītan užvažūoste | važūokit va_pɔ. _dė.šinei (žr. 3 pav.) || út
kur_nuvažūoste aksvā.lītu ||*

3 paveikslas. *Po dešinei*

*až_va_šitūr krumė.lū. ce_bī.ški. būs | pɔsurki.s aš_krumė.lū. dešnė.i aksvā.lītas |
tuo_i_pavažūosta žu.rėkit rɔ.dīkla. būs pɔ. _dė.šinei ir pɔ. _dė.šinei (žr. 4 pav.) aksvā.lītas
šaurá.šni.s ||*

4 paveikslas *Po dešinei*

*ir_užrašíta *stėĩ.muže.n | tì (žr. 5 pav.) būs iř_kiluómetrai užrašíta || và || iř_iř_víenas
ké.les vieni.ñteli.s | alè ké.les kaiþ_istó.rini.s ji.jā i._netiēsina. niēka. | añkšćāũ. i._nebũ.ua.
aksvá.ĩta. | teĩ.þ iř_aksvá.ĩtu. padá.re. ta.kĩ | kakrá.s kai_bó.tá.gas kišė.ñui ||*

5 paveikslas. *Ten + gestas = 'po dešinei'*

*parductũ.vi. kai_pravažúosta | pa. _kaĩ.rai (žr. 6 pav.) būs parductũ.ve. *stėĩ.muže.s
| važúokit tiēsei miētru. piñ.kežde.šim | kai.ré.n (žr. 7 pav.) pasũ.kšta miētru. neraĩ.ks
iř_piñk--- | dvi.dešim řižde.šim miētru. iř. ćũ.--- | tì būs aiķštė.la. tóke tóke i._ažuóũ.kas ||*

6 paveikslas. *Po kairei*

7 paveikslas. *Kairėn*

ti. ĵra (žr. 8 pav.) *sanĩbine. dɔ. baʒnĩče čóke tóke* | *bet anà uždaríta* | *teið_jáú.*
pava. jí. ŋa lí. ðf | *nelá. iže i. žmɔ. ñũ* ||

8 paveikslas. *Ten + gestas = 'po kairei'*

Trečias pokalbis nuo dviejų pirmųjų skiriasi tuo, kad jame gausiai vartojami dešinę ir kairę reiškiantys vietosrieveiksmiai ir labai retai –rieveiksmiai *čia* ir *ten*.

Dėmesys pirmiausia atkreiptinas į du vartosenos atvejus. Pateikti pavyzdžiai ir iliustracijos rodo, kad vartodamas dešinę ir kairę reiškiančius vietosrieveiksmius informantas juos palydi gestų kalba. 4 ir 5 paveiksluose matyti, kad sakydamas *ɔɔ. dẽ. šinei* Jackūnas mosteli į dešinę pusę. 4, 7 paveiksluose vyriškis rankos mostu į kairę iliustruoja

vietos prieveiksmius *pa_kai_rai* ir *kairėn*. Pradėdamas aiškinti kelią pasakotojas lazdą laikė dešinėje rankoje, o kelią į asfaltą (*va_akšvā.ĭtan užvažūšte*) parodė kaire ranka (žr. 9 pav.).

9 paveikslas. *Kelio rodymo pradžia*

Prieš išstardamas *važūokit va_po. _dė.šinei* Jackūnas staigiu judesiu (pats to visiškai nepastebėdamas) lazdą permetė į kairę ranką (žr. 10 pav.) ir sakydamas *po_dė.šinei* dešine ranka mostelėjo į priekį (žr. 5 pav.). Vėliau šį veiksma vyras pakartojo dar kartą: sakydamas *až_va_šitūr krumė.ĭlu. ce_bī.ški. būs* lazdą jis perėmė į dešinę ranką ir mosikavo kairiaja, tačiau prieš pasakydamas *po_dė.šinei* lazdą vėl grąžino į kairę ranką ir mostelėjo į priekį dešiniąja (žr. 4 pav.).

10 paveikslas. *Lazdos permetimas*

Pateikti pavyzdžiai rodo, kad dešinę ir kairę puses informantas skiria labai gerai, ir vartodamas dešinę ir kairę reiškiančius vietosrieveksmius jų nemaišo: jei kalba apie dešinę, rodo į dešinę, jei apie kairę – į kairę.

Pastarasis pokalbis nuo dviejų pirmųjų skiriasi dar ir tuo, kad jame tris kartus pavartotas kitam deiksės tipui – *anaforai* – priskiriamas vietosrieveksmis *ten*, pvz.: 1) *bùs pɔ. d̥. š̥nei ir pɔ. d̥. š̥nei aksv́. l̥tas š̥aurá. š̥ni. s* || *ir užrašíta *st̥l̥. muže. n* | *tì bùs iř_kilúmetrai užrašíta* || *và*; 2) *kairé·n pasú. kšta miētru. neraĩ. ks iř_pĩņk---* | *đvi. dešim řrižd̥. šim miētru. iř. č̥o---* | *tì bùs aikšt̥. la. tóke tóke i. ažuólú. kas* || *ti. řra sanřbine. d̥. bažnĩče č̥óke tóke* | *bet_ anà uždaríta* | *tei_ jãú. pava. jí. ŋga lí. p̥t* | *nelá. iže i. žm̥. nĩř*. Pirmame sakinyje ištardamasrieveksmį *ten* informantas taip pat mosteli į dešinę. Atrodo, kad minėtasisrieveksmis šiuo atveju priklauso įsivaizduojamosios deiksės tipui, tačiau tuo pačiu jis pakeičia vietosrieveksmį *po dešnei*. Antrame sakinyje gestu į kairę palydimasrieveksmis *ten* taip pat atlieka substituto vaidmenį, šįkart jis pakeičia vietosrieveksmį *kairėn*, t. y. *ten* + gestas reiškia, kad kairėje pusėje yra aikštelė, ažuoliukas (Stelmužės) ir senovinė bažnyčia. Taigi anaforiškai su gestu vartojamas *ten* taip pat reiškia 'dešinę' arba 'kairę'.

§15. Apibendrinant visus tris pokalbius matyti, kad informantai tikrovę modeliavo atskaitos tašku (*origo*) laikydami save. Nurodydami žmones, daiktus ar įvykius, deiktinius vietosrieveksmius *čia* ir *ten* jie palydėdavo gestais (rankos mostelėjimu), pvz.: *če_ p̥ri_ ēki. ba. b̥. la. víena gi. v̥. na* (Umbrasienė). Su gestu vartojamirieveksmiai *čia* + ir *ten* gali reikšti ir kairę, ir dešinę pusę (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. *Prieveksmių čia ir ten + gestas reikšmės* [11]

Raiškos būdas	Dešinė	Kairė
<i>Čia</i> + gestas	+	+
<i>Ten</i> + gestas	+	+

§16. Aptarus § 12–14 pateiktus pavyzdžius, pasidaro aišku, kodėl anksčiau minėtuose tarminiuose tekstuose (§ 2) nė karto nepavartoti dešinę ir kairę reiškiantys vietosrieveksmiai. Prireikus informantai (adresantai) vieną ar kitą pusę greičiausiai rodė ranka, tik, žinoma, transkribuotame tekste tai neatsispindi. Pavyzdžiui, informantas pasakoja apie savo klausą: *bet_ jãu š̥eta iš_ tūos p̥s̥es* [čia jis greičiausiai rodė į kairę arba dešinę] | *vou_ iš_ tūos p̥s̥es jau_ maž'ãu kažėkãp_ jau* [čia greičiausiai taip pat buvo parodyta į kairę arba dešinę] (ŠT 169). Dėl šios priežasties vietoj dešinę ir kairę reiškiančių vietosrieveksmių šiuose tekstuose vartojami kiti deiktiniai žodžiai, frazės arba lokatyvai, pvz.: *vienoje pusėje* ir *kitoje pusėje*, *iš vienos pusės*, *iš kitos pusės* ir t. t.

3. Išvados

Atlikus rytų aukštaičių uteniškių plote įrašytų tarminių tekstų analizę, galima teigti, kad:

1. Vietosrieveksmiai *čia* ir *ten* šioje patarmėje, be pagrindinių reikšmių 'šioje vietoje' ir 'toliau esančioje vietoje', deiktinėje situacijoje palydimi gestų įgyja kitas reikšmes: priklausomai nuo to, į kurią pusę rodo kalbėtojas, jie gali reikšti dešinę arba kairę pusę. Tokią išvadą daryti leidžia šios priežastys:

- tiesioginėje deiksėje dešinę ir kairę reiškiantys vietosrieveksmiai nereikalingi – pašnekovo matomus objektus kalbėtojas paprasčiausiai parodo ranka;
- įsivaizduojamosios deiksės atveju adresantas tikrovę modeliuoja savo atžvilgiu, todėl ir šioje situacijoje *čia* ir *ten* su gestu gali reikšti tiek dešinę, tiek kairę;
- anaforos atveju atlikdami substitutų vaidmenįrieveksmiai *čia* ir *ten* taip pat gali reikšti vietą dešinėje arba kairėje.

2. Kairieveksmiai *čia* ir *ten* įgyja reikšmes 'dešinė' arba 'kairė', tarp jų išnyksta atstumo koreliacija – *origo* atžvilgiu abu jie rodo toliau, dešinėje arba kairėje esančią vietą.

3. Dešinę ir kairę reiškiantys vietosrieveiksmiai (*dešinėj, dešinėjė, dešinėn, iš dešinės, po dešine, po dešinei, kairėj, kairėjė, kairėn, iš kairės, po kaire, po kairei*) turėtų būti laikomi deiktiniais, nes:

- a) jie vartojami sinonimiškai su gestu palydimais vietosrieveiksmiais *čia* ir *ten*;
- b) jie tiesiogiai susiję su *origo*, t. y. nurodo vietą vienoje ar kitoje jo pusėje.

4. Atlikti tarminių tekstų tyrimai leidžia manyti, kad kalbantieji vietosrieveiksmiai tokiomis pačiomis kalbinėmis aplinkybėmis vartojami visoje lietuvių kalboje.

ON PLACE ADVERBIALS *čia* AND *ten* IN EAST AUKŠTAITIAN UTENA SUBDIALECT

Summary

The article deals with one case of the usage of the adverbs of place *čia* and *ten* in East Aukštaitian Utena dialect (to be more precise, the dialect used at the boundary of North East Aukštaitian Vilnius and Utena). The aim of the article is to analyse the meanings of the adverbs of place *čia* and *ten* used in deictic situations on the basis of Karl Bühler's theory of deixis.

The analysis of dialectal texts has revealed that:

1. Apart from the main meanings of 'in this place' and 'in a further place', in this sub-dialect the adverbs of place *čia* and *ten*, when accompanied by gestures, acquire other meanings: depending on which side the speaker is pointing to, they may refer to the right and the left side. This conclusion is based on the following reasons:

a) in direct deixis, adverbs of place referring to the right and the left side are not necessary since the speaker may show to the objects seen by the interlocutor using his/her hand;

b) in the case of imaginary deixis the addresser projects the reality from his own perspective, therefore in this situation *čia* and *ten*, when accompanied by gestures, may also mean both the right and the left side;

c) in the case of anaphora adverbs *čia* and *ten* function as substitutes and may also refer to a place in either the left or the right side.

2. When adverbs *čia* and *ten* acquire the meanings of 'right' and 'left', the correlation of distance between them disappears: from the perspective of *origo*, they both refer to a place further, to the right or to the left.

3. Adverbs of place meaning left or right (*dešinėj, dešinėjė, dešinėn, iš dešinės, po dešine, po dešinei, kairėj, kairėjė, kairėn, iš kairės, po kaire, po kairei*) should be treated as deictic, because:

a) they are used synonymously together with adverbs of place *čia* and *ten* accompanied by a gesture;

b) they are directly related to *origo*, i.e. refer to a place in either one or the other side.

4. The studies carried out lead to a conclusion that the adverbs of place under investigation are used under the same linguistic circumstances in the Lithuanian language in general.

Literatūra

ATT – Markevičienė Žaneta, *Aukštaičių tarmių tekstai I*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.

Cairns, B. 1991: Spatial Deixis: The Use of Spatial Co-ordinates in Spoken Language, *Working Papers* 38, 19–28.

Bühler, K. 1982: *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Stuttgart, New York: Fischer.

- Bühler, K. 1990: *Theory of Language. The Representational Function of Language*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins B.V.
- DLKG⁴ – Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 4 patais. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.
- DLKŽ^e – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (interneto versija), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. [<http://www.autoinfo.lt/webdic/>]
- DT – Kardelis, V. 2011: *Dūkšto apylinkių tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Fillmore, Ch. J. 1997: *Lectures on Deixis*, Stanford: CSLI Publications.
- Forssman, B. 2003: *Das baltische Adverb: Morphosemantik und Diachronie*, Heidelberg: Winter.
- Fricke, E. 2007: *Linguistik Impulse & Tendenzen: Origo, Geste und Raum*, Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co.
- Fricke, E. 2002: Origo, pointing and speech: The impact of co-speech gestures on linguistic deixis theory, *Gesture* 2(2), 207–226.
- Yule, G. 1996: *Pragmatics*, New York: Oxford University Press.
- Judžentytė, G. 2010: Latvių kalbos vietos prievėksmiai: sinchronija ir diachronija, Disertacija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- KT – Babickienė Zofija, Jasiūnaitė Birutė, Pečeliūnaitė Angelė, Bagužytė Rūta, *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškių tarmė*, 2007, Vilnius: Baltos lankos.
- Levinson, St. C. 1983: *Pragmatics*, New York: Cambridge University Press.
- Lyons, J. 1977: *Semantics 2*, Cambridge University Press.
- LKŽ^e – *Lietuvių kalbos žodynas* (1–20, 1941–2002; elektroninis var.). G. Naktinienė, J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, red., Vilnius: LKI, 2005. [www.lkz.lt]
- Löffler, H. 2003: *Dialektologie: Eine Einführung*, Tübingen: Narr.
- Malkmjaer, K. 2004: *The Linguistics Encyclopedia*, Second edition, London: Routledge.
- MT – Kardelis, V. 2006: *Mielagėnų apylinkių tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Niebaum H., Macha J. 2006: *Einführung in die Dialektologie des Deutschen*, Tübingen: Niemeyer (= *Germanistische Arbeitshefte* 37).
- Poggi, I. 2008. Iconicity in different types of gestures, *Gesture* 8 (1), 45–61.
- RAU – Rinkauskienė Regina, Bacevičiūtė Rima, Salienė Vilija, *Rytų aukštaičiai uteniškiai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.
- RAV – *Rytų aukštaičių vilniškių duomenų bazė* (interneto versija). [http://zygis.homeip.net/baze_srv/]
- RDLL – Bussmann Hadumod 1996, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, London, New York: Routledge.
- Rosinas, A. 1996: *Lietuvių bendrinės kalbos įvardžiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Saeed, John J. 2003: *Semantics*, Second edition, Oxford: Blackwell Publishing.
- ŠŠT – Judeikienė Anelė, 2005, *Švėkšnos šnektos tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- TŠT – Girdenis Aleksas, *Taip šneka tirkšliškiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- Ulvydas, K. 2000: *Lietuvių kalbos prievėksmiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Vater, H. 2005: *Referenz-Linguistik*, München: Wilhelm Fink Verlag.

Išnašos

- [1] Atrenkant tekstus ieškota tokių, kuriuose būtų daug vientiso konteksto.

[2] Straipsnio autorė dalyvauja projekte „Rytų aukštaičių uteniškių ir rytų aukštaičių vilniškių paribio tyrimas (medžiagos kaupimas ir mokslinis tyrimas)“ (2011–2013 m. programa), todėl turi galimybę per ekspedicijas įrašyti autentišką to krašto žmonių kalbą.

[3] Tekstus transkribavo projekte „Rytų aukštaičių uteniškių ir rytų aukštaičių vilniškių paribio tyrimas (medžiagos kaupimas ir mokslinis tyrimas)“ dalyvaujanti VU filologijos fakulteto lietuvių kalbotyros magistrantė Vilma Paukštytė (II kursas).

[4] Daugiau pokalbių, kuriuose būtų pavartota kalbamųjų vietos prieveiksmių, neužfiksuota. Ekspedicijų metu surinkta daugiau medžiagos, tačiau straipsnyje tiriami patys išsamiausi, sklandžiausi ir ilgiausi (omenyje turimas kontekstas, kuriame kalbama vietos prieveiksmiais išreiškiama dešinė arba kairė) pokalbiai.

[5] Terminas kilęs iš senovės graikų kalbos: δεῖξις ‘parodymas, nurodymas’ (Levinson 1983, 54). Deiksė yra pagrindinė referencijos rūšis. Referencija – tai rodymas kalbinėmis priemonėmis tam tikrų tikrovės dalykų, pasirinktų pagal kontekstą (Saeed 2003: 25).

[6] Anglų ir amerikiečių tradiciją tęsiančių tyrėjų darbuose *origo* ir vadinamas nuliniu tašku (angl. *zero point*) (daugiau žr. Lyons 1977: 638).

[7] Bühlerio *origo* sampratą straipsnyje „*Origo, pointing and speech: The impact of co-speech gestures on linguistic deixis theory*“ gerai paaiškina E. Fricke. Ji pateikia tokį pavyzdį: Ana ir Beata dirba viename kabinete ir turi vieną popierdėžę. Ateina jų bendradarbė Karolina ir klausia „Kur laiškas?“. Į šį klausimą galimi du atsakymai: 1) *Popierdėžėje*, 2) *Ten* (gestu parodoma vieta). Antrasis atsakymas, be abejonių, yra deiktinis, pirmasis – ne. Kodėl? Pirmuoju atveju daiktavardžio referentas (laiškas) bus rastas be jokių sunkumų pagal nuorodą *popierdėžėje* (angl. *in the waste-paper basket*). Kas tai pasakys – visai nesvarbu. Antrasis sakinytis nebus suprstas, jei nebus aiškus situacijos kontekstas. Jame pavartotas vietos prieveiksmis *ten* yra lokatyvo *popierdėžėje* substitutas. Priešingai nei *čia*, *ten* nurodo toliau nuo kalbėtojo esančią vietą. Jei Ana ir Beata sėdėtų skirtinguose kabineto kampuose, tai Karolina laiško imtų ieškoti skirtingose jo vietose – priklausomai nuo to, kas atsakys į jos klausimą. Žinoma, norint rasti laišką ne visada būtina žinoti, kas ir kur atsakė į klausimą. *Ten* būtinai bus palydėtas gestu, todėl galima sakyti, kad tarp dviejų taškų bus nubrėžta tiesė. Pirmasis taškas – rodomojo piršto galiukas, antrasis – vieta, kurioje yra kalbėtojas, *origo*. Norint rasti laišką, visas dėmesys turi būti sutelktas į šios tiesės kryptį. Priklausomai nuo to, kas ištars atsakymą ir mostelės ranka (Ana ar Beata), ir nuo kabineto vietos, kurioje bus kalbėtojas, tiesė kryps į skirtingus patalpos taškus. Ši priklausomybė yra pagrindinė priežastis, dėl kurios Bühleris (ir kiti) panašius požymius priskiria ir deiktiniams žodžiams: skirtingus pokalbio situacijos elementus jie nurodo priklausomai nuo to, kada, kur ir kas juos pasakė (Fricke 2002: 209).

[8] RDLL *anafora* apibūdinama kaip „Linguistic element which refers back to another linguistic element in the coreferential relationship, i. e. the reference of an anaphora can only be ascertained by interpreting its antecedent“ (RDLL 1996: 23).

[9] Dažniausiai skiriamos keturios pagrindinės deiksės rūšys: 1. *asmens* – reiškia pirmojo ir antrojo asmens įvardžiais; 2. *laiko* – reiškia gramatine laiko kategorija ir laiko prieveiksmiais; 3. *vietos* – reiškia vietos prieveiksmiais; 4. *socialinė* – priklausanti nuo pokalbio dalyvių socialinio statuso ir reiškia asmeninių įvardžių (*tu* ir *jūs* ir kt.) parinkimu (daugiau žr. Malkmjaer 2004: 445; Levinson 1983: 62).

[10] Ekspedicija vyko 2011 m. birželio mėn. Straipsnyje panaudoti moterų pokalbiai buvo įrašyti gegužės mėn.

[11] + reiškia požymio buvimą; – reiškia požymio nebuvimą.

GINTARĖ JUDŽENTYTĖ
Lietuvių kalbos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto 5, 01513 Vilnius, Lietuva
E. p.: gintare.judzentyte@flf.vu.lt, gintare.judzentyte@gmail.com

Gauta 2011 m. birželio 20 d.
Priimta 2011 m. lapkričio 23 d.